

9.K.

Georg Kühlewind Alapítvány

Harmincharmadik hírlevél

Kedves Olvasó! Naponta készítenek állásfoglalásra századunk politikai kihívásai. A maga korában nem tért ki előlük Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), a német felvilágosodás nagy alakja sem. Az itt következőkben a *Bölcs Náthán* leghíresebb részletét olvashatják, és a történetet, melyből a szerző e szöveget merítette. Ezt követően a darab keletkezés-történetét tekinthetik át, a szerző kételyeit műve fogadtatását illetően, majd összefoglalót olvashatnak a *Náthán* legfontosabb, főleg németországi előadásairól. Az idők során a változó történelmi helyzetek újabb és újabb értelmezésre ösztönözték a színházi embereket. Ez történik napjainkban is.

GOTTHOLD EPHRAIM LESSIG

BÖLCS NÁTHÁN

részlet

Fordította: Lator László

Harmadik felvonás

ÖTÖDIK JELENET

Szaladin és Náthán

Szaladin Lépj közelebb, zsidó! Még közelebb!
Ne félj!

Náthán Azt ellenségednek hagyom.

Szaladin Te vagy hát Náthán?

Náthán Az vagyok.

Szaladin A bölcs
Náthán?

Náthán Az nem.

Szaladin De annak mond a nép.

Náthán A nép lehet.

Szaladin Csak nem hiszed, hogy én
A nép szavát lenézem, megvetem?
Rég vágyom már ismerni azt az embert,
Kit bölcsnek mond a nép.

Náthán És hátha csak
Csúfságból mondja annak? S bölcs neki
Csak annyi, mint okos, s okos meg az,
Ki jól vigyázza önnön érdekét?

Szaladin Úgy érted, hogy valódi érdekét?

Náthán Legokosabb valóban a legönzőbb
Akkor, s egyet jelent bölcs és okos.

Szaladin Azt bizonyítod, lám, amit tagadsz.
Te ismered, amit a nép nem ismer:
Az emberek valódi érdekét.
Vagy legalább ismerni törekedtél.
Töprengtél rajta, s ez magában is
Bölcsé tesz már.

Náthán Magát mindenki annak

Gondolja.

Szaladin Elég a szerénykedésből!
Azt látni untalan csak ott, ahol
Az ember száraz észet vár – undorít. (*Felugrik*)
Térjünk a tárgyra hát! Hanem, zsidó,
Csak őszintén, csak őszintén!

Náthán Uram!
Úgy szolgáljak ki, hogy méltó legyek
További rendeléseidre is.

Szaladin Kiszolgálász? Hogy?

Náthán Csakis a legjavát
Adom neked mindenből, a legolcsóbb
Áron.

Szaladin Miről beszélsz, zsidó? Talán
Csak nem portékáidról? Majd a hugom
Kufárkodik veled. (Ne, hallgatózó!)
A kalmárral nekem nincs semmi dolgom.

Náthán Akkor bizonynal arra vagy kíváncsi,
Mit láttam-tapasztaltam utamon
Az ellenségről, mely tagadhatatlan
Mozog megint! – Mi tűrés-tagadás...

Szaladin Erről sincs szándékomban faggatózni.
Eleget tudok róla magam is.
Egyszóval...

Náthán Szultán, parancsolj velem!

Szaladin Egészen más ügyben kívánom én,
Egészen másban, hogy megokosíts.
Ha olyan bölcs vagy, hát mondd meg nekem,

Melyik hitet, melyik törvényt tudod
A legjobbnak, legigazabbnak.

Náthán

Én

Zsidó vagyok, szultán.

Szaladin

Én meg muzulmán.

S köztünk van a keresztény. Ám e három

Vallás közül igaz csak egy lehet.

A magadfajta nem marad meg ott,

Hová a születés szeszélye dobta,

S ha megmarad, jó okkal-érvvel és

Megfontolt választás szerint teszi.

Tárd fel hát meggyőződésed, nosza!

Mondj el miértet és okot, mivel

Magam nem értem rá töprengeni

Felőle, indokold meg – persze, csak

Négyszemközött – a választásodat.

Hogy én is úgy tehessek. Ej, no lám,

Meghökkensz? Gyanakodva méregetsz?

Az első szultán vagyok én bizonynal,

Akinek ez a bogara; de mégsem

Méltatlan egy szultánhoz az ilyesmi,

Úgy tetszik nékem. Nem igaz? No hát

Beszélj! Beszélj hát! Vagy gondolkodol

Előtte valamelyest? Jó, legyen!

(Most meglesem, hogy hallgatózik-e.

Megkérdem, jól csináltam-é.) – De gyorsan

Gondolkozz: tüstént itt vagyok megint.

(Átmegy a szomszéd szobába, ahova Szittah ment)

HATODIK JELENET

Náthán egyedül

Náthán Hm, hm. Ez különös. Hogy is vagyunk?
Mi kell a szultánnak hát? Micsoda?
Azt gondoltam, hogy pénz – és lám: igazság!
S úgy kéri – apróban, s adod-veszem –
Akárha ércpénz volna. Régidőkből
Való, megméretett tallér – no jó,
Az még csak-csak. De ilyen új, amelyet
Csak a pecsét hitelesít, s tanácsos
Asztallaphoz pengetni – nem lehet!
Úgy vethető az igazság fejünkbe,
Akár perselybe pénz? Ki a zsidó
Itt? Én vagy ő? De hát az igazat
Nem igazán kívánja ő vajon?
Az a gyanú, hogy tört vet ő csupán
Az igazsággal – túlon túl alantas.
De hát a nagyoknak mi túl alantas?
Ajtóstul rontott, annyi szent, a házba.
Ha jó barát közeleg, az kopog,
És vár, míg ajtót nem nyitnak. Vigyázni
Kell itt! De hogy s mint? Megátalkodott
Zsidónak lennem nem lehet, zsidónak
Egyáltalán nem lennem – még kevésbé.
Mert kérhetné: ha nem zsidó, miért nem

Muzulmán? Megvan! Ez kiránt a bajból!

A mese nemcsak gyermeknek való

Táplálék. Jön! Felőlem már jöhet.

HETEDIK JELENET

Szaladin és Náthán

Szaladin (Tiszta a levegő!) – Csak nem jövök
Nagyon hamar? Remélem, volt időd
A dolgot megfontolni. Nos, beszélj!
Nem hallja egy lélek sem.

Náthán Hallja bár az
Egész világ.

Szaladin Olyan biztos magában
Náthán? Ez aztán bölcs egy férfiú!
Nem rejti az igazságot soha
Véka alá. Mindent kockáztat érte:
Vért-életet, jószágot-jómagát.

Náthán Igen, ha szükséges, ha jóra visz.

Szaladin Remélem, eztán joggal viselem
A törvény s a világ megjobbítója
Címet.

Náthán Bizony, legszebbik címed ez.
Hanem, szultán, előbb, hogysesem felelnék,
Megengednéd, hogy egy történetet
Elmondjak?

Szaladin Mért ne? Hisz barátja voltam
A jól elmondott kis történeteknek

Mindig.

Náthán   Az ám! Csakhogy jól elbeszélni
Nem mesterségem éppen.

Szaladin   Már megint
Ez a gőgös szerénység! Rajta csak!

Náthán   Élt hajdanán egy ember Keleten,
Volt annak egy páratlanul becses,
Kedves kéz adta ritka gyűrűje,
Száz színben tündökölt csodás opálja.
A gyűrűnek varázshatalma volt,
S ki bízott titkos erejében, Isten
S ember előtt kedvessé tette azt.
Nem csoda hát, ha sose húzta le
Az ujjáról, és úgy rendelkezett,
Hogy mindörökre házában maradjon.
Mégpedig így: mind közt legkedvesebb
Fiára hagyta a csodás gyűrűt,
S meghagyta, hogy majd aztán annak is
Legkedvesebb fiára szálljon át.
S a gyűrű jogán, bármilyen korú,
Mindig csak a legkedvesebb fiú
Legyen a ház feje és fejedelme.
Figyelsz-e, szultán?

Szaladin   Figyelek! Tovább!

Náthán   Így szállt apáról fiura a gyűrű,
S került egy apához végül, kinek
Egyként kezes volt mindhárom fia,
Nem tudta hát nem egyformán szeretni

Mindhármukat. Csak olykor tűnt neki
Majd ez, majd az, majd meg megint amaz
– Ha egyikük volt éppen csak vele,
S nem kellett hármuk közt megosztani
Túláradó szívét – a gyűrűre
Méltóbbnak, s ő eléggé gyenge volt
Odaígérni mindnek jámborul.
Nem is volt semmi baj. Hanem mikor
Halála elközelgett, az apa
Szorult helyzetbe jut. Megbánthat-e
Három fia közül kettőt, akik
Bíznak szavában? Most már mit tegyen?
Izen titokban egy aranymívesnek,
Csinálná meg két mását gyűrűjének,
Költséget, fáradságot nem kímélve,
Csakhogy hajszálra éppolyan legyen,
Mint az a gyűrű. Íme, sikerül
A mesternek. Mikor meghozza őket,
A mintagyűrűt meg nem ismeri
Az apa maga sem. Szólítja vígan,
Örvendve fiait – mindet külön,
Mindet megáldja, mindnek odaad
Egy gyűrűt, s meghal. Szultán, hallod-e?

Szaladin *(meglepődve elfordul)*

Hallom, hallom! Fejezd be, nosza hát,
A mesédet! Nos?

Náthán Már is vége van.

Mert ami jön még, kitalálhatod.

Alighogy meghal apjuk, mindenik
Jön gyűrűjével, mind a ház feje
Akarna lenni. Van per, osztozás,
Vádaskodás – de csak nem tudni, melyik
Az igazi –
(Szünet, miközben a szultán feleletét várja)

éppúgy, ahogy mi sem
Tudjuk, melyik vallás az igazi.

- Szaladin   Hogy? Kérdésemre ez talán a válasz?
- Náthán   Bocsáss meg, szultán, hogyha nem merek
A három gyűrű közt választani:
Hisz úgy rendelte épp Atyánk csinálni,
Hogy meg ne különböztethessük őket.
- Szaladin   A gyűrűket! Ne úzz tréfát velem!
Az említett három vallás között
Úgy vélem, van különbség, még ruhára,
Ételre és italra nézve is.
- Náthán   Csak épp alapjaikra nézve nincs.
Nem alapul-e mind szájhagyományként
Vagy írva ránk maradt történeten?
S az ilyesmit csak egyszerűen el kell
Vak bizodalommal hinnünk – ugye?
S kiben legyen leginkább bizodalomunk,
Kinek higgyünk, ha nem a mieinknek,
Tulajdon véreinknek? Nem azoknak,
Akik gyermekkorunktól szeretettel
Vettek körül, meg nem csaltak soha,
Hanemha úgy inkább javunkra volt?

Atyáimnak kevésbé hogy hihetnék,
Mint te a tieidnek? – És viszont.
Kívánhatom tőled, hogy meghazudtold
Őseidet, hogy ellentétbe ne
Kerüljek az enyéimmel? – És viszont.
S a keresztényekkel sincsen különben.

Szaladin (Ez, Istenemre, igazat beszél!
Elnémulok.)

Náthán De térjünk vissza hát a
Gyűrűkhöz. Szóval mindhárom fiú
Panaszt emelt, vallotta esküvel
A bírónak, hogy atyja adta néki
A gyűrűt – és így is volt csakugyan! –
S hogy megígérte már régebben is
Nemegyszer, hogy rászáll a gyűrű majd.
Ez is való igaz! – Bizonykodott
Mindegyik: apja nem szedhette rá,
S inkább, hogysesem gyanúba fogja őt,
Olyan nagyon jó atyját – ily csalárd
Játékkal már inkább vádolja akkor
– Bármily örömmel hinné máskülönben
A legjobbat felőlük – két fivérét.
És hajtogatta: meg kell lelnie
Az árulót, és bosszút állni rajta.

Szaladin No és a bíró? Hadd hallom, hogyan
Tett a bíró igazságot! Beszélj!

Náthán A bíró így szólt: „Ha atyátokat
Elém nem hozzátok tüstént – el innen!

Azt kívánnátok, hogy rejtvényeken
Törjem fejem? Vagy addig álltok itt,
Míg meg nem szólal az igazi gyűrű?
De várjatok csak! Azt mondjátok, az
Igazi gyűrű kedvessé teszi
Isten s ember előtt a viselőjét.
Ez mindent eldönt, hisz a hamisítvány
Nem hathat. Melyiket szereti hát
Legjobban két fivére? Szóljatok!
Hallgattok? Vissza hat csak, kifelé nem
A gyűrű? Mind magát szereti csak
Legjobban? Ó, akkor megcsalt csalók
Vagytok mindhárman! Egyik gyűrű sem
Az igazi. Az igazi gyűrű
Bizonyal elveszett, s a veszteséget
Pótolni készítette ezt a hármat
Az egy helyett atyátok.”

Szaladin

Nagyszerű!

Náthán

„No hát – a bíró így folytatta –, ha
Ítéletet kértek, nem jó tanácsot:
Mehettek máris! Ám ha jó tanács kell,
Azt adhatok: vegyétek úgy, ahogy van.
Atyjától kapta ki-ki gyűrűjét?
Hát higgye hittél ki-ki: az övé
Az igazi. Atyátok, meglehet,
Egy gyűrű zsarnokságát már tovább
Házában nem tűrhette. S bizonyos,
Hogy mindhárom fiát szerette, s egyként

Szerette, s nem akart elnyomni kettőt,
Hogy egyiknek kedvezzen. Nosza hát!
Kövessétek megvesztegethetetlen,
Gáttalan áradó szeretetét!
Versengve igyekezzon gyűrűje
Varázshatalmát ki-ki megmutatni!
Segítse bűvös erejét szelídség,
Jóra-serénység, szíves béketűrés,
Isten előtt térdet hajtó alázat!
S ha majd a gyűrű varázsereje
Késő fiakban megnyilatkozik,
Pár ezredév multán járuljanak
Majd ők megint e szék elé, mikor
Nálam bölcsőbb bíró ül majd e székben.
S most – szólt a szerény bíró – menjetek!”

Szaladin Ó, Istenem!

Náthán Ha úgy érzed talán,
Uram, hogy te vagy az a bölcs bíró,
Akit megígért...

Szaladin *(hozzárohan, megragadja a kezét, s a jelenet
végéig nem ereszti el)*

Porszem, semmi én?

Ó, Istenem!

Náthán Mi lelt, szultán, mi lelt?

Szaladin Náthán, kedves Náthán! Nem telt le még
Bírád évezrede. S nem engem illet
Bírói széke. Menj! De légy barátom!

Náthán És semmi mást nem kíván mondani

Menj érte, menj!

Náthán *(elengedi Szaladin kezét)*

Tüstént. S a többiben

Megegyeztünk, ugye? *(El)*

Szaladin

Hogy húgomat

Mért is nem hagytam hallgatózni! – Hozzá,

Hozzá! – Mert hogy tudnám ezt elbeszélni?

(A másik oldalon el)

*

Lessing háza Wolfenbüttelben, ahol a *Náthán* keletkezése előtt felesége és fia meghal

A *Bölcs Náthán* keletkezés-története és előzményei

Gotthold Ephraim Lessing a *Bölcs Náthánt* 1778-1779-ben írta a németországi Wolfenbüttelben, ahol hercegi könyvtárosként dolgozott. A mű nyomtatásban 1779 áprilisában jelent meg a lipcsei vásáron. Ősbemutatója négy évvel később, Berlinben volt 1783. április 14-én. Bár magyarra már az 1780-as években átültette Kovács Ferenc, nyomtatásban csak közel 100 évvel (!) később, 1878-ban jelent meg Zichy Antal fordításában. Ezt a fordítást játszották Miskolcon a magyarországi ősbemutatón 1879. február 9-én, majd csaknem egy évtizeddel később, 1888. december 28-án a budapesti Nemzeti Színházban is. Lator László napjainkban játszott fordítása 1958-ban készült.

A cselekmény alapja egykori történelmi esemény, melyet Lessing csak annyira vett tekintetbe, amennyire a dráma megelevenítéséhez erre feltétlenül szükség volt. Akárcsak a *Minna von Barnhelm* esetében, itt is ugyanazt a lélektani pillanatot választotta: egy háborút lezáró békekötés utáni pillanatot. Ez a *Náthán* esetében azért jelent drámai többletet, mert Szaladin szultán attól tart: ellenfelei a háború folytatására készülnek.

A *Náthán* közvetlen előzménye – a tragikus életrajzi momentumokon [fia és felesége halála] kívül – egy filozófiai-teológiai vita, melyet Lessing Johann Melchior Goeze (1717-1786) ortodox lutheránus teológussal, a hamburgi Katharinen templom főpásztorával folytatott. 1774-től *Fragmente des Ungekannten* *(Egy ismeretlen*

töredékei) címen publikálta Hermann Samuel Reimarus (1694-1768) hamburgi professzor hagyatékban maradt írásait. Kommentálta őket, és felhívta a figyelmet ellentmondásaikra is. Ez adott alapot a felvilágosodást ellenző Goezé-nek egy Lessing elleni támadásra. Lessing 11 írással válaszolt. Ezek *Anti-Goeze* (1778) címen láttak napvilágot.

A *Náthán* előzményeit már 1778-ban írt rövidebb írásai is jelzik. Például a *Duplik* című:

Duplik

„Nem az igazság valódi vagy vélt birtoklása teszi értékessé az embert, hanem az igazság megismerésére fordított becsületes fáradozás. Tehát nem a birtoklás, hanem az igazság keresése fokozza az ember erejét, egyedül ebben van folytonosan növekvő tökéletessége. A birtoklás mozdulatlan, tétlen, büszke. – Ha Isten jobb kezében tartana minden igazságot, s baljában egyedül csupán a mindenkor eleven ösztönzést, kiegészítve azzal akár, hogy mindig és vég nélkül tévedni fogok, és így szólna hozzám: Válassz! – alázattal borulnék baljára, és azt mondanám: Ezt add nekem, Atyám! Hiszen a tiszta igazság egyedül csupán téged illet!”¹

Ugyancsak 1778-ban már Goetzé-nek írja a keresztény vallás természetéről a következő *Példabeszédet*:

Példabeszéd²

Egy hatalmas nagy birodalom bölcs és tettekre kész uralkodójának volt egy palotája a fővárosban, nagysága mérhetetlen és építésmódja egészen különleges.

Nagysága mérhetetlen volt, mert minden elfért benne, amire csak a kormányzáshoz segítőkben és eszközökben szüksége volt.

Különleges volt építésmódja, mert szakított majd minden szabállyal, de mégis tetszetős volt, mégis alkalmas volt.

Tetszetős volt, mindenekelőtt annak a csodálatnak köszönhetően, amit egyszerűség és nagyság kivált, ha inkább a gazdagság és a pompa megvetéséből, mintsem hiányából fakad.

Alkalmas volt, mert tartós volt és kényelmes. Hosszú évek után még mindig olyan tiszta és tökéletes volt, ahogy építőmesterei elkészítették: kívülről egy kissé érthetetlen; belülről csupa világosság és összefüggés.

Akik az építészet értőinek tartották magukat, különösen a külsejét vették zokon, amelyet néhány, mindenfelé elszórt, kisebb-nagyobb, kerek és szögletes ablak tört meg, de amelyen keresztül viszont annál több különböző formájú és méretű ajtó és kapu vezetett.

---

¹ G. E. Lessing: *Gesammelte Werke* – achter Band – *Philosophische und theologische Schriften II* – Aufbau-Verlag Berlin, 1956; 27. oldal – Böszörményi László fordítása

² Eredeti címe: *Die Parabel*. (G. E. Lessing: *Gesammelte Werke* – achter Band – *Philosophische und theologische Schriften II* – Aufbau-Verlag Berlin, 1956; 152-154. oldal – Böszörményi László fordítása.

Nem értették, hogyan jut ilyen kevés ablakon ilyen sok szobába elegendő fény. Mert azt, hogy a legelőkelőbb helyiségek fölülről fogadták be a világosságot, alig valaki vette észre.

Nem értették, minek annyi és olyan sokféle bejárat, hiszen egy-egy kapu minden oldalon illőbb lett volna, és megfelelt volna ugyanúgy a célnak.

Mert azt, hogy a sok kis bejáraton keresztül mindenki, akit a palotába hívtak, tévedhetetlenül juthatott a legrövidebb úton éppen oda, ahol épp szükség volt rá, alig valaki vette észre.

Így aztán parázs veszekedések keletkeztek az állítólagos értők között, amelybe különleges szenvedéllyel vetették magukat azok, akiknek nemigen akadt alkalmuk arra, hogy a palotát belülről lássák.

Volt aztán még valami, amiről az első pillanatban azt hihette volna az ember, hogy könnyű és gyors végét vetheti a viszálykodásoknak, ami azonban éppen ellenkezőleg: a legtöbb vita kiváltója lett, mely bőségesen táplálta a folytatásukhoz való ragaszkodást. Különböző régi alaprajzok birtokában vélték ugyanis magukat, amelyeket a palota első építőmestereinek tulajdonítottak, és amelyek olyan szavakat és jeleket tartalmaztak, amelyeknek nyelve és jellege lényegében elveszett.

Így aztán mindenki a saját tetszése szerint magyarázta ezeket a szavakat és jeleket. A régi alaprajzokból mindenki egy tetszőleges új alaprajzot állított össze, amelyhez aztán egyikük-másikuk annyira ragaszkodott, hogy nemcsak ő maga esküdött rá, hanem a többieket is csakhamar arra ösztönözte, majd kényszerítette, hogy esküdjenek rá.

Alig valaki akadt, aki azt mondta: „minek törődjünk az alaprajzokkal? Ilyen vagy olyan: egyre megy. Elég, hogy szakadatlanul tapasztaljuk, hogy az egész palotát a legjóságosabb bölcsesség hatja át, és hogy belőle nem árad más az egész országra, csak szépség és rend és bőség.

Gyakran pórul járt az a néhány, aki így beszélt. Mert ha néha könnyed mosollyal világítottak rá egyik vagy másik alaprajz különös mivoltára, akkor mindjárt gyújtogatónak kiáltották ki őket azok, akik éppen arra az alaprajzra esküdtek.

De az a néhány nem törődött ezzel, és éppen ezért ők lettek a legügyesebbek abban, hogy a palotában dolgozók szolgálatára álljanak, és se idejük, se kedvük nem volt hozzá, hogy haszontalan vitákba bonyolódjanak.

Egyszer, amikor az alaprajzok körüli veszekedés nem csitult el, nem nyugodott meg – éjfélkor felhangzott az örök hangja: Tűz van! Ég a palota!

És mi történt? Mindenki fölkelt az ágyából, és szaladt, de nem a palotába, hanem – mintha csak a saját háza égett volna – legértékesebb kincséhez, a saját alaprajzához. „Csak ezt mentsük meg!” – gondolta mindegyikük. – „A palota ott nem éghet le valóságosabban, mint ahogy itt áll!”

És így szaladt ki mindenki a saját alaprajzával az utcára, ahol, ahelyett, hogy a palota segítségére siettek volna, mindegyik meg akarta mutatni a saját alaprajzán a többieknek, hogy föltehetőleg hol ég a palota. „Nézd, szomszéd! Itt ég! Itt férközhetünk a legkönnyebben a tűzhöz. – Vagy inkább itt, szomszéd! – Mit képzeltek, ti ketten? Itt ég! – Az lenne csak a baj, ha ott égne! De itt ég, egészen bizonyosan! – Oltsa itt, aki akarja. Én aztán nem. – Én meg itt nem! – Én meg itt nem!”

Ezekről az ügybuzgó viszálykodótól aztán le is éghetett volna az egész palota, ha tényleg égett volna. – De az örök ijedtükben a sarki fényt hitték tűzvésznek.

*

1778. augusztus 3-ától a wolfenbütteli herceg, Lessing munkaadója megvonja tőle a cenzúra nélküli szabad publikálás jogát. Így születik meg a *Bölcs Náthán*, 12. válaszként Johann Melchior Goeze támadására, akiről a darabbéli Pátriárka alakját mintázta.

Dekameron

Lessing hagyatékában találtak egy kétrészes előszó-tervezetet, mely a *Bölcs Náthán*ról szól:

1

„Mindenképpen igaz, és ezt barátaim előtt soha nem rejtettem véka alá, hogy Boccaccio *Dekameron*jában találtam az első gondolatot *Náthán*hoz. Valóban az első könyv harmadik novellája volt a csíra – a könyv gazdag tárháza színházi műveknek –, melyből a *Náthán* kifejlődött. De nem csupán most, nem csak a viták *után*, amikbe laikusként nem is kellett volna engem hajamnál fogva belerángatni. Erről mindig az elején megemlékezem, nehogy olvasóim olyan utalásokat keressenek, amik nem kerülhettek bele a darabba.

Náthán meggyőződése *minden* pozitív vallással szemben mindig is az én meggyőződésem volt. De ez most nem annak a helye, hogy ezt megvilágítsam.

2

Ha azt mondják majd, hogy ez a darab azt tanítja, hogy nemcsak manapság léteznek mindenféle nép fiai között olyanok, akik nem tartják magukat a kinyilatkoztatott vallásokhoz, és mégis jó emberek; ha majd hozzáfűzik, hogy szemmel láthatóan szándékomban állt ezeket az embereket kevésbé rossz színben tüntetni fel, mint ahogy a keresztény csöcselék általában látja őket – sok ellenvetésem nem lesz.

Mert mindezt az ember taníthatja, és olyasvalaki, aki nem minden kinyilatkoztatott vallást utasít el teljes egészében, törekedhet is erre. Hogy ilyennek állítsam be magam, ahhoz nem vagyok elég ravasz, de vagyok annyira szemtelen, hogy ne játsszam meg, hogy nem vagyok ilyen.

Ha viszont azt mondják, hogy a költői illem ellen vétettem, amikor zsidók és muzulmánok között találtam ilyen embereket, akkor azt ajánlom: fontoljuk meg, hogy akkoriban csupán a zsidók és a muzulmánok voltak tudós emberek; és hogy a károk, amiket a kinyilatkoztatott vallások az emberiség számára okoztak, értelmes emberek számára sosem lehettek feltűnőbbek, mint a kereszties háborúk idején, és arra nézve nem hiányoznak a történetírók utalásai, hogy éppen a szultánban lehetett ilyen emberre találni.

Ha végül azt mondanák, hogy egy ilyen sajátos témájú darabban nincs elég szépség – úgy én hallgatni fogok, de szégyellni nem fogom magam. Tudatában vagyok egy célnak, ami mellett a továbbiakban is maradnék minden tisztelettel.

Egyelőre egy olyan helyet sem tudok Németországban, ahol ezt a darabot már most be lehetne mutatni. De üdv és szerencse annak, ahol először játsszák majd.”³

Íme, a három gyűrű története Boccaccio (1313-1375) *Dekameronjából*:

Első nap
Harmadik novella

A zsidó Melkizedek a három gyűrűről mondott elbeszélésével megmenekedik ama nagy veszedelemből, melyet Szaladin tervez ellene

Neifile, minekutána novellája általános tetszést aratott, elhallgatott, s akkor a Királynő parancsára Filoména így kezdett beszélni:

– Neifile novellája eszembe juttatja ama furcsa esetet, mely valaha bizonyos zsidóval történt: minekutána pedig immár kellőképpen szó esett Istenről és a mi Hitünk igazságáról, bizonyára illendő lesz most már az emberek kalandjaira és cselekedeteire áttérnünk; elmondom nektek ama történetet, melynek hallatára talán óvatosabban fogtok felelni ama kérdésekre, melyeket nektek fölteszek. Bájós leánytársaim, tudnotok kell, hogy valamiképpen az ostobaság gyakorta kiránt egy-egy embert boldog állapotából, és feneketlen nyomorúságba taszítja, akként az okosság a bölcs embert a legnagyobb veszedelmekből is kimenti, és tökéletes-biztonságos nyugalomba helyezi. És számos példából megtetszik, mennyire igaz, hogy az embert az ostobaság a szerencséből a nyomorúságba taszítja; eme példákat azonban mostan nem kell elmesélnünk, mivelhogy minden áldott nap ezerszámra tárulnak szemeink elé. Hogy azonban az okosság a vigasztalódásnak forrása, arra bizonyosságul, ígéretemhez híven, röviden elmondok egy kis novellát.

Szaladin, ki oly igen vitéz ember volt, hogy nem csupán egyszerű emberből Babilónia szultánjává lett, hanem azonfelül számos győzelmet aratott a szaracén és keresztény királyokon, minekutána külön-külön háborúiban és káprázatos pompájában minden kincsét kimerítette, valamiképpen megesett vele, hogy nagy csomó pénzre volt szüksége; mivel pedig nem tudta, honnan teremtsen elő oly hirtelen, mint ahogy szüksége volt rá, eszébe jutott egy Melkizedek nevű gazdag zsidó, ki uzsoráskodásból élt Alexandriában; arra gondolt, hogy ez kiségíthetné bajából, ha akarná; de olyan fősvény volt, hogy maga jószántából ezt sohasem tette volna meg, erőszakot pedig nem akart használni ellene; mivel pedig a dolog igen a körmére égett, egyre törte a fejét, hogyan és miképpen nyerje meg ügyének a zsidót, s végre is az az ötlete támadt, hogy valami tetszetős ürügy alatt kiereszkolja belőle a pénzt. Magához hívatta tehát, és barátságosan fogadta, maga mellé ültette, s annak utána így szólt hozzá:

– Derék ember, sokaktól hallottam már, hogy igen bölcs ember vagy, s világosan ítélsz Istennek dolgaiban; miért is igen kívánnám megtudni tőled, vajon a három Törvény közül melyiket tartod igaznak: a zsidót-e vagy a szaracént, avagy keresztényt.

---

³ G. E. Lessing: *Gesammelte Werke in zehn Bänden* (Herausgeben von Paul Rilla); Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1968; második kötet: *Drámák; Entwürfe zu einer Vorrede [Előszó-tervezetek]*; 322-323. oldal – Volenszki Ivett fordítása Franz Oplatka nyersfordítása alapján.

A zsidó, ki csakugyan bölcs ember volt, szemfülesen észrevette, hogy Szaladin szaván akarja fogni, s valami huncutságba belekeverni; úgy gondolkodott tehát, hogy akármelyiket ítéli is különbnek a másik kettőnél ama három Hit közül, Szaladin mindenképpen eléri célját. Mivel pedig látta, hogy oly feleletet kell adnia, melynek révén nem esik csapdába, összeszedte az eszét, hamarosan kisütötte, mit kell mondania, és így szólt:

– Uram, a kérdés, melyet nekem feltettél, szép, s ha meg akarom mondani felőle véleményemet, el kell mondanom egy kis történetet: hallgasd meg. Ha emlékezetem nem csal, több ízben hallottam mesélni, hogy élt valaha egy kiváló és gazdag ember, s ennek kincstárában legbecsesebb drágaságai közt volt egy gyönyörűsége és értékes gyűrű; mivel pedig ezt értéke és szépsége miatt meg akarta becsülni, és azt kívánta, hogy utódról utódra szálljon családjában, meghagyta, hogy fiai közül az legyen az ő örököse, akihez hagyatékából e gyűrű kerül, s a többiek mint családfőt tisztelik és becsülik. Az, kire a gyűrűt hagyta, ugyanígy rendelkezett utódaival és ugyanígy cselekedett, mint az ő elődje; szóval ez a gyűrű hosszú ideig utódról utódra szállt; végezetül pedig olyan embernek kezébe került, kinek három derék szép fia volt, kik híven engedelmeskedtek atyjoknak, miért is mind a hármat egyenlőképpen szerette. És mindegyik ifjú, mert mind ismerte a gyűrű hagyományát, s mind szeretett volna kiválni testvérei közül, tőle telhetőleg kérlete apját, aki már elaggott, hogy halálos ágyán reá hagyja ama gyűrűt. A derék ember, ki egyenlőképpen szerette mind a hármat, nem tudott dönteni, hogy melyikre hagyja a gyűrűt, s mivel mindegyiknek megígérte, az az ötlete támadt, hogy mind a háromnak kedvére tesz: és egy ügyes mesterrel titokban csináltatott két más gyűrűt, melyek oly igen hasonlatosak voltak az eredetihez, hogy még az is, aki csinálta őket, alig-alig tudta megismerni, melyik az igazi. És halálos óráján nagy titokban mindegyik számot tartott az örökségre és a tisztességre, és nem volt hajlandó a másiknak átengedni. Minekutána pedig látták, hogy egyik gyűrű annyira hasonlít a másikhoz, hogy semmiképpen nem lehet megismerni, melyik az igazi, eldöntetlen maradt, s ma is eldöntetlen ama kérdés, melyikök az atyának igazi örököse. És azért mondom neked, uram, ama három Törvény felől, melyeket három népnek adott az Atyaisten, s melyek felől kérdést intéztél hozzám: mindegyik azt hiszi, hogy az ő öröksége, az ő törvénye az igaz, s annak parancsait kell cselekednie; de hogy melyiké az igazi, az a kérdés éppúgy eldöntetlen, mint a gyűrűk dolgában.

Szaladin észrevette, hogy ez igen ügyesen értette a módját, miképpen meneküljön a csapdából, melyet neki állított; és ezért elhatározta, hogy feltárja előtte szükségét, és meglátja, vajon hajlandó-e kiségiteni őt; és ekképpen cselekedett, és elárulta neki, hogy mit szándékozott tenni abban az esetben, ha nem ily okosan felelt volna meg, mint ahogy megfelelt. A zsidó bőkezűen rendelkezésére adta a rengeteg pénzt, melyet Szaladin kért; Szaladin pedig utóbb mindent az utolsó fillérig visszafizetett; ezen felül pedig elhalmozta pompás ajándékokkal, és minden időben barátjaként tartotta környezetében, kiváltságos, nagy tisztességben.⁴

A szerző kételyei⁵

⁴*Boccaccio művei; Dekameron*; Révay József fordítása; Helikon klasszikusok, Magyar Helikon, 1964

⁵A dokumentumokat és a *Náthán*-előadásokról szóló összeállítás két könyv alapján készült. *Gotthold Ephraim Lessing Nathan der Weise – Text und Kommentar – Suhrkamp BasisBibliothek* 41, 2003; *Bühnenrezeption* (205-213. oldal) című fejezete az egyik, innen a legtöbb hivatkozás – és *Gotthold Ephraim Lessing Nathan der Weise – Interpretation von Wolfgang Kröger – Oldenbourg Interpretation*, Band 53; 2007 – a másik. Ez utóbbiból két dokumentum került a válogatásba, amiket külön lábjegyzet jelez. F. E.

1779. április 18-án – már a *Náthán* befejezése után – Lessing ezt írja fivérének, Karlnak:

„Könnyen lehet, hogy *Náthánom*nak egészében véve nem sok hatása lesz, ha színpadra kerül, ami talán sosem következik be. Elég, ha érdeklődéssel olvassák és ezer olvasója közül akad egy, aki megtanul belőle kételkedni saját vallása evidenciájában és egyetemességében.”

További kételyeit tükrözi barátjához, a zsidó felvilágosodás központi alakjához, Moses Mendelssohnhoz (1729-1786) írott levelének egy részlete 1780. október 19-én:

„Legkedvesebb barátom,

Az utazó, akit nemrégiben hozzám küldött, kíváncsi utazó, ő viszi vissza most a válaszom: emigrálni akar. [...] Alexander Daveson⁶ a valódi neve, akivel embereink felheccelve az önökéitől gyűlöletesen bántak, tanusíthatom. Nem akar Öntől mást, kedves Moses, csak azt, hogy a legrövidebb és legbiztosabb utat ajánlja neki egy olyan európai országba, ahol nincs se keresztény, se zsidó. Nehéz szívvel vettem búcsút tőle, de mihelyt szerencsésen megérkezik abba az országba, én leszek az első, aki követni fogja őt. [...]”⁷

Egy korabeli újságkritika így foglal állást a darabbal kapcsolatos tartalmi problémákat illetően: „Az egész darabot olyan téma uralja, amely nem kedvez a kinyilatkoztatásnak, és épp ezért a többség érzéseit felháborítaná, ha bemutatnák.”

Moses Mendelssohn (baloldalt, ül) képzelt vitája a svájci lelkész Johann Caspar Lavaterrel (1741-1801) – mögöttük Lessing áll
Moritz Daniel Oppenheim festménye 1856-ból

---

⁶ Alexander Daveson tíz évvel Lessing halála után valóban emigrált Angliába.

⁷ Lessing Moses Mendelssohn-hoz írott levele: *Gotthold Ephraim Lessing Nathan der Weise – Interpretation von Wolfgang Kröger – Oldenbourg Interpretation, Band 53, 2007; 125. oldal*

A Bölcs Náthán fontosabb előadásainak története mindenekelőtt Németországban

Akik az 1783. április 14-i berlini ősbemutatón a szereplők neve alapján biblikus témára számítottak, eleve elkerülték a színházat. Az előadás „merev, nyugodt és fagyos.” A korszak későbbi előadásai sem hoznak áttörést.

A darabot végül 1801. november 28-án Friedrich Schiller viszi sikerre a Goethe vezette weimari udvari színházban. Schiller egynegyedével, 3000 sorra rövidíti a darabot. Ennek ellenére az előadás az akkor szokásos időtartam felével növekszik. Schiller átdolgozása kisebb-nagyobb húzásokból (elsősorban az I. és az V. felvonásban), összevonásokból, és az összefüggések megőrzése érdekében néhány betoldásból állt. A weimari előadás a továbbiakra mégsem szolgált mintául. A *Náthán* vitatott darab marad, és el-eltűnik a német színpadokról, ami – miképp Ludwig Tieck (1773-1853) írja – „nem nagy veszteség a színháznak, bármilyen tiszteletreméltó, nagyszerű és sajátos módon nyilvánul is meg a műben Lessing nemes gondolkodása.”

Változást a *Junges Deutschland* és a *Vormärz*⁸ korszaka hoz a dráma megítélésében, melyet – Heinrich Heinével (1797-1856) az élen – fontos hivatkozási pontnak, szellemi előfutárunknak tartottak. Ám nem sokkal később a neves író, Theodor Fontane (1819-1898) egy berlini bemutatóról ismét így ír: „A karzat lármásan tapsolt, ez azonban nem a tetszés jele, hanem zavargás volt. A földszint főképp hallgatott... [...] Száz éve létezik a toleranciának ez az evangéliuma [...] – és mi az eredmény?”

A *Náthán* a 19. század során egyre inkább az ideológiai–filozófiai–politikai viták keresztüzébe kerül.

Eugen Dühring (1833-1921), materialista filozófus és közgazdász „lapos zsidódarabnak” nevezi, bemutatása szerinte nem „művészeti tett”, hanem „zsidó demonstráció.” Franz Mehring (1846-1919), *A Lessing-legenda* (Stuttgart, 1893) írója az ellenkező állásponton van: óvja a „filoszemita kapitalizmus” híveit, hogy felsorakozzanak „Náthán zászlaja alá”, mert az „aljas árulás Lessinggel szemben.”

A 20. század elején, mintegy válaszul az előzményekre, új előadási stílus születik, mely a darab vígjátéki vonásait emeli ki, és háttérbe szorítja a toleranciát. 1933-ban, a nemzeti szocialisták hatalomra kerülésével aztán bekövetkezik a *Bölcs Náthán* radikális és végleges száműzése a német színpadokról.

Közben a *Náthán*nak két nevezetes előadása születik külföldön. Az egyik Bécsben, a neves színész, Albert Bassermann (1867-1952) címszereplésével, 1936-ban; a másik New Yorkban, Erwin Piscator (1893-1966) rendezésében. Ez utóbbi angol szövegét az emigráns drámaíró, Ferdinand Bruckner (1891-1958) készíti el, aki elhagyja a darabból a bonyolult családtörténetet, és a fajok és vallások közti türelemre helyezi a fő hangsúlyt.

A II. világháború után a német színház egyik legelső feladatának tekinti a *Náthán* rehabilitációját. Ez eleinte főként abból áll, hogy a gyalázott művet és – személyes síkon – az üldözött zsidó művészeket méltó helyükre állítsák vissza. Sok német színház a *Náthán* bemutatójával nyitja meg újra kapuit. Legendás hírű és megrázó erejű előadás születik az emigrációból hazatért Ernst Deutsch (1890-1969)

---

⁸ Az 1848. márciusi forradalmak előtti időszakról van szó.

Náthán-alakításával, amelyben a büntudat, önuralom és megbékélés motivumai öltenek testet.

Egy másik hazatérő, Erwin Piscator jelentős marburgi rendezése (1952-ben) – sok korabeli előadással ellentétben – brechti eszközökkel, a konkrét napi és aktuális elemeket hangsúlyozza.

A 60-as, 70-es években aztán a német színpadok visszatérnek a 20. század eleji felfogáshoz, és előadásait a *Náthán* vígjátéki elemeiből építik föl.

Annál több kísérletező kedvvel és ötletgazdagsággal nyúlnak Lessing darabjához a 80-as évek nevezetesebb rendezései.

Fritz Marquardt rendező a ludwigsburgi Ünnepi Játékok és a Münchener Kammerspiele közös produkciójában színházi sakkjátékként mutatja be a *Bölcs Náthánt*. A fekete-fehér különböző változatokban jelenik meg a szereplők öltözékén. Valamennyien egy fekete dobozban mozognak, melynek alsó síkja alulról megvilágított sakkmező: itt lesznek láthatóvá a figurák húzásai.

Sakkozik egy salzburgi előadásban Szaladin szultán és nővére, Szittah is Johannes Schaaf rendezésében. Ők mozgatják a darab figuráit, és akit kiütnek, területen kívülre kerül. „Johannes Schaaf megpróbálja a gondolati drámát, a szavak művészetét színházi köntösbe öltöztetni, az eszmék hordozóit színes emberekké formálni.” Előadása nemcsak a toleranciáról és a gyűlöletről szól, hanem egy család történetéről, egy város, Jeruzsálem helyzetéről, ahol ostoba előítéletek szabják meg az üzletet, a hatalmat, a politikát.

A 90-es években a palesztinai konfliktus hoz újabb fordulatot a németországi *Náthán*-rendezésekben, és az „üres utópia” fogalmát társítja a dráma cselekményéhez.

A rendezők közül Claus Peymann (*1937) darab-értelmezései keltik a legnagyobb figyelmet. Két ízben is színre viszi a *Náthánt*. 1981-es bochumi rendezésében operettszerű a darabzáró happy end, a színpadon a magára hagyott Náthán áll szemben a nézőtér felett megjelenő életnagyságú, szenvedő pózban ábrázolt Lessing-figurával. Maga Peymann a következőket írja a darabról: „Azt hiszem, a sima megoldás a szörnyű ebben a rafinált, kiglancolt konstrukcióban. Olyan unalmas, mint egy bűnügyi regény, és ez a darab problémája is. Van tehát egy befejezésünk, mely nem old meg semmit. Náthán állva marad a parton – a többiek jégtáblákon siklanak kifelé, a tenger irányába. Szaladin és Szittah elvették Náthán lányát – és megfélemeztek róla. Náthánnak nincs mit mondania.”⁹

20 évvel később Peymann egy még kritikusabb hangvételű, tréfával, szatírával és iróniával teli előadást rendez a *Berliner Ensemble*-ban. Heiner Müller (1929-1995) Lessing-nekrológjának szövegével zárja le a *Náthánt*. Lehull a függöny. Majd váratlanul újra felmegy, és megjelenik tetszhalottként Náthán csodálatos házvezetőnője, és ezt mondja: „Nevem Gotthold Ephraim Lessing [...]. Kitömtem egy-két tucat bábút fűrészporral, a vérem volt, álmodtam egy színházi álmod, és nyilvánosan elgondolkodtam olyan dolgokon, melyek nem érdekeltek. Ennek most vége. [...] A történelem döglött gebéken vágat célba.”

---

⁹Peymann magyarázata: *Gotthold Ephraim Lessing Nathan der Weise – Interpretation von Wolfgang Kröger – Oldenbourg Interpretation, Band 53, 2007; 128-129. oldal*

A rezignáció felé haladnak a kortárs német színpadon a *Bölcs Náthán* előadásai. A darab két újabb átdolgozása [George Tabori: *Nathan's Tod* (*Náthán halála*) és Jan Müller-Wieland (*1966) ebből írt operája; valamint Elmar Goerden (*1963) *Lessing's Traum von Nathan, dem Weisen* (*Lessing álma a bölcs Náthánról*)] is ezt látszik erősíteni.

Hogyan értelmezzük napjaink történéseinek fényében Lessing egyre utópisztikusabbá váló reményeit?

*

Köszönetet illeti Volenszki Ivett, Böszörményi László, Franz Oplatka és Szeredás András (színháztörténeti feljegyzések) barátaimat, akik fordításaikkal önzetlen, baráti segítséget nyújtottak, és hozzájárultak munkáik felhasználásához és közléséhez.

Fenyő Ervin